

FODOR PÉTER

Hírnévpolitika és a történelem esetlegességei

A Csodacsatár két változatáról

Amikor Keleti Márton 1956 júniusában elkezdte forgatni új filmjét, egyfelől támaszkodhatott saját „sportfilmes” múltjára, másfelől nem tudhatta, hogy a történelem egészen sajátos módon írja felül az augusztus végére elkészült alkotás¹ nyilvánosságtörténeti sorsát. A *Csodacsatár* első szekvenciájában a Futbolia–Rugania² mérkőzés egyik szurkolója által („Civillek a pályán” – mondja maliciózan a hazai csapat játékosainak címezve) megidézett 1951-es Keleti-film, miközben propagandisztikus mozgóképi pecsétet ütött a magyar sport szovjet típusú átalakítására, a rendszer kedvezményezett élsportolóinak is üzent a meghiúsuló disszidálási kísérlet filmbeli történetszálával.³ Az intés komolyan vételéhez a maga brutálításában járult hozzá a tizenkilencszeres válogatott újpesti hátvéd, Szűcs Sándor törbe családja, pere és kivégzése ugyanebben az esztendőben – ezt követően egészen 1956 őszéig a honi sportolók körében nem volt jellemző, hogy a külföldi versenyek adta lehetőséget kihasználva „kinn” maradjanak. Keleti a *Civil a pályán* forgatásához az akkor épp Budapesti Dózsának nevezett újpesti csapat játékosait (többek között Szusza Ferencet, Heni Gézát és Deák „Bamba” Ferencet) kérte el, így volt már rutinja az élvonalbeli labdarúgókkal való együttműködés terén. Míg az 1951-es film a kortárs hazai klubfutball világát idézte (a nyitó jelenetsorban a Vörös Traktor az Óbudai Vasassal játszik bajnoki mérkőzést), a *Csodacsatár* kifejezetten az Aranycsapat hírnevére alapult. Olyannyira, hogy a film alapötletét egy olyan megtörtént eset adta, mely a magyar válogatott nemzetközi ismertségéről és a kor médiaviszonyairól egyaránt sokat elárul. A szlovákiai Új Szó 1954. augusztus 5-ei száma a Szabad Népre hivatkozva írt arról, hogy az Olimpique Lille csapatánál egy Veréb László nevű illető magát Zakariás Józsefnek kiadva kapott szerződést, de egy mérkőzés után fény derült a szélhámososságra.⁴ Egyetérthetünk azzal a sportújságírói értelmezéssel, mely szerint a *Csodacsatárt* „amolyan filmvásonra vitt rehabilitációnak is felfoghatjuk az 1954 júniusában a svájci világbajnokságon vb-döntőt veszített csapat tagjai számára. Azért megjegyzendő, akkor kezdték készíteni [...], amikor az Aranycsapat csillaga megszületése óta a legmélyebbre hullott. A forgatás alatt szenvedte el első vereségét a válogatott a Népstadionban (2:4 a csehszlovákok ellen).”⁵ A csapat kapitánya, Puskás Ferenc sem épp karrierje legfé-

¹ Szilágyi Gábor: *Életjel. A magyar filmművészet megszületése 1954–1956*. Budapest, 1994. 492.

² A forgatókönyvben a „Futbólia” írásmód szerepel, az elkészült alkotásban a stadion eredményjelzőjén és a válogatott gyűrőjének melegítőjén „Futbolia”, a Cornerland elleni mérkőzés plakátján „Futbólia” olvasható.

³ Vö. Fodor Péter: *Kitörölt múlt, megszállt jelen* (Civil a pályán). Szépirodalmi Figyelő, 13. évf. (2014) 3. sz. 43–51.

⁴ *Hogyan lett a kacsból – Veréb?* Új Szó, 7. évf. 189. sz. (1954. augusztus 5.) 6.

⁵ Dénes Tamás – Hegyi Iván – Lakat T. Károly: *Az otthon zöld fűvén. Magyar bajnoki és kupameccsek könyve*. Budapest, 2013. 150–151.

nyesebb napjait élte 1956 nyarán–őszén, csapattársa, Sándor Károly visszaemlékezése szerint „Öcsi abban az időben már nagyon rossz passzban volt, a hazai közegben hamarosan vége lett volna a pályafutásának”.⁶ Puskás hírneve ezzel együtt is elegendő volt ahhoz, hogy Keleti Márton alkotását rá lehessen építeni; s ahhoz is, hogy 1957-ben ő már ne kerülhesen a magyar mozilátogatók színe elé.

A film keletkezés- és bemutatástörténeti részleteiről a forgatókönyvíró Méray Tibor, aki 1956 novemberében előbb Bécsbe emigrált, majd a francia fővárosban telepedett le, már 1963 júniusában megemlékezett *Visszavágó* című írásában a párizsi Irodalmi Újságban, aminek apropóját a Puskás elleni magyarországi büntetőeljárás hivatalos megszüntetése adta. Ez a szöveg ugyanakkor kötetben csak a rendszerváltozás után látott napvilágot: „Valamikor réges-régen – pontosan 1955-ben – írtam odahaza egy forgatókönyvet; az volt a címe: *A csodacsatár*. [...] 1956 nyarán a Gyarmat utcai stúdióban elkészült *A csodacsatár*. Az egyik szerepet – Puskás Ferenc játszotta... November 8-ára volt kitűzve a díszbemutató a Kossuth Lajos utcai Fórum moziban. November 8-án azonban – hála a szovjet hadsereg testvéri segítségének – Budapest nem volt olyan állapotban, hogy akár dísz-, akár dísztelen bemutatókat tartsanak benne. A film – ahogy a szakmában mondják – dobozban maradt. Tekintve azonban, hogy gyártása több millió forintba került, az állam – érthető módon – szeretne volna ezt a pénzt valamiképpen visszaszerezni, sőt, ha lehet, kicsit keresni is rajta. Ezért, valamikor 1957 tavaszán [valójában szeptemberben] mégiscsak bemutatták. Egyes éles mondatokon és jeleneteken kívül, amin a vágói olló könnyen segített, még két bajocska akadt. Az egyik: az író, aki Párizsba menekült. A másik: Puskás, aki Madridba. Az írón ugyancsak könnyű volt túltennie magát az államnak. Egyszerűen kivágták a nevét a filmből. [...] Puskással kissé nehezebb volt a helyzet. Nem lehetett csak a nevét – a jeleneteket is ki kellett volna vágni, s így aztán se füle, se farka nem lett volna az egész történetnek. Állami filmgyártásunk – hogy Puskás Ferenc disszidens népellenség arca ne zavarja a mozivásznont a szocializmus építésében a magyar népet – se költségtől, se fáradságtól nem riadt vissza. Valamennyi jelenetet – s volt belőlük jó néhány –, amelyben Puskás szerepelt, újra leforgatták [minden bizonnyal 1957-ben], ezúttal Hidegkúti Nándorral, aki futballistának és színésznek talán nem volt jobb Puskásnál, ezzel szemben nem disszidált.”⁷ Míg a Kádár-rendszer filmszínházai az 1957-es, Hidegkúti-változatot vetítették, az elmúlt években a televízióban az eredeti volt látható – jelenleg az 1957-esnek még nincs digitalizált verziója, DVD-n a Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet 2016-ban tervezi megjelentetni.⁸ A továbbiakban először a két változat összevetésére vállalkozom.

A két főcím között nincs eltérés, amiből több dolog is következik. Mivel a második változat esetében is az 1956-os dátum hivatott jelölni az elkészülés esztendejét, az alkotók az időbeli távolságot, a másodlagosságot, az átszerkesztés-újraforgatás mozzanatát igyekeztek kitörölni. Értelemszerűen a retusálás gesztusának magában kell foglalnia önmaga elrejtését; a retusált csak akkor működőképes, ha úgy lép az eredeti helyébe, hogy azt egyszerűen mint eredetét „takarja” ki. Az, hogy a második változatban miért nem szerepel Méray Tibor neve íróként, érthető, az már kevésbé, hogy az elmúlt években az M1 és a TV2 által is vetített Puskás-verzió esetében miért nincs feltüntetve. Az író megjelölésének mint a főcím kötelező elemének hiánya olyan árulkodó jelnek tekinthető, mely fölhívhatja a figyelmet a

⁶ Idézi Szöllösi György: *Puskás*. Budapest, 2011. 32.

⁷ Méray Tibor: *Visszavágó*. In: uő: *A párizsi vártán. Írások a Szajna mellől*. 1. kötet. Marosvásárhely, 231–232.

⁸ Köszönettel tartozom a MaNDA munkatársainak, elsősorban Deli Évának, hogy rendelkezésemre bocsájították a film 1957-ben vetített változatát.

kitörlés aktusára. Noha sem Puskás, sem a helyére léptetett Hidegkuti nem csupán statisztaként járult hozzá a filmhez, a főcím csak „a magyar válogatott labdarúgócsapat tagjai” megjelölést tartalmazza, a futballistákat név szerint nem említi (ezzel szemben a *Civil a pályán* stáblistája Szusza Ferencet teljes joggal a főszereplők között szerepelteti).

Annál inkább fontossá válik a név és a hírnév abban a jelenetben, melyben tetten érhetjük az első különbséget a két filmváltozat között. A Futboliából Svájcba tartó repülőgép fedélzetén Duca tengernagy és segédtszjtje, az állami edzőnek frissen kinevezett Venturo kapitány afféle médiatechnológiai képtelenség gyanánt rádióközvetítést hallgat. A szcéna mindkét változatban megtalálható, az első 25 másodperc képsávja azonos, nem forgatták újra, viszont a hangsávot megváltoztatták, mind a rádiókommentátor szövegét (bár a riportter ugyanaz maradt), mind a szereplői közbevetést:

„A 39. magyar–svájci mérkőzés a vége felé jár. A magyarok újra támadnak. Puskánál a labda, aztán az ördögös Kocsi tör előre, átadja Puskának. Puska, Puska, Puska és megint csak Puska. Uralja az egész mezőnyt, most a mérkőzés végén éppúgy, mint az első percekben. Úgy irányítja a csapatot, hogy egyszerűen nincs ellene védekezés. Nem hiába nevezik a sportvilágban csodacsatárnak.” (*A Csodacsatár 1. 0:13:15 – 0:13:40*)⁹ Duca tengernagy mindeközben így fordul oda segédjéhez: „– Hallja? Puska! Ez a mi emberünk.”

„A 39. magyar–svájci mérkőzés a vége felé jár. A magyarok újra támadnak. Hidegkutinál a labda, majd az ördögös Bozsik tör előre, továbbítja Hidegkutinak, Hidegkuti, Hidegkuti, megint csak Hidegkuti. Uralja a mezőnyt éppen úgy, mint a mérkőzés első perceiben. Úgy irányítja a csapatát, hogy egyszerűen nincs ellene védekezés. Nem hiába nevezik a sportvilágban csodacsatárnak.” (*A Csodacsatár 2. 0:13:22 – 0:13:25*) A Duca tengernagyot alakító Ungváry László szája itt is Puskát mond, de hangja már így szól: „– Hallja? Hidegkuti! Ez a mi emberünk.”

Amint az köztudott, a Budapesti Honvéd csapata 1956. november 1-jén hagyta el Magyarországot azzal a céllal, hogy a november 22-re, a Bajnokcsapatok Európa-kupájában meghirdetett, az Athletic Bilbao elleni mérkőzésre Nyugat-Európában fölkészüljön. A baszokok elleni első meccs előtt játszottak Bécsben, Essenben, Antwerpenben, Párizsban, Rouenben és Saarbrückenben, a 3:2-re elveszített „odavágó” után Spanyolországban, Olasz- és Nyugat-Németországban, majd december 20-án az UEFA által a magyarországi helyzet miatt Brüsszelbe „kihelyezett” visszavágón elért 3:3-as döntetlennel kiestek a nemzetközi kupából. Brüsszelben kereste föl a csapatot a korábbi szövetségi kapitány, Sebes Gusztáv, aki azt a feladatot kapta a honi párt- és sportvezetéstől, hogy bírja rá a játékosokat a hazatérésre. Mint tudjuk, a Honvéd (kiegészülve Grosics Gyulával, Lantos Mihállyal, Sándor Károlyval és Szusza Ferencel) inkább a januári dél-amerikai túrát választotta, ahonnan februárban Bécsbe tértek vissza, s a csapat itt kettévált: a többség hazautazott Magyarországra (Grosics csak 1957 nyarán), míg Puskás, Kocsis és Czibor a kint maradás mellett döntött. Mire *A Csodacsatár* moziba került, addigra Puskás ellen hazaárulás vádjával eljárás indult, míg Czibornak többek között az '56-os forradalomban való fegyveres szerepvállalása miatt volt elég oka, hogy ne jöjjön haza,¹⁰ ráadásul az előbbit szisztematikusan igyekeztek lejáratni a honi sajtóban (az alvilági csempészhalózat vezetőjének és a hazája iránt

⁹ Az eredeti változat esetében az időjelöléseim az M1 által sugárzott fölvételre vonatkoznak.

¹⁰ Vö. Majtényi György: *Czibor, Bozsik, Puskás. Futball és társadalmi legitimáció az ötvenes években*. Sic Itur ad Astra, 62. sz. (2011) 229.

hátatlan alaknak bélyegezve).¹¹ Hidegkuti és Bozsik viszont egészen az 1958-as svédországi világbajnokságig meghatározó egyéniségei maradtak a magyar válogatottnak, ők voltak azok a nagy tekintélyű játékosok, akik mellé új és fiatal labdarúgókat igyekeztek beépíteni.¹² Ők a Kádár-rendszer megszilárdulásának hónapjaiban tehát nemcsak a Rákosi-éra emlékét szükségképpen és túlzottan megelevenítő Aranycsapat siker-sztoriját idézhették föl a filmnézőkben, melytől az új rendszer szabadulni igyekezett, de az újjáépítés alatt lévő magyar válogatott arcai voltak-lettek éppen akkor: 1957 júniusában és szeptemberében mindketten három vb-selejtezőn játszottak, Bulgária ellen Budapesten Bozsik lőtt gólt, míg Szófiában a két magyar találatot Hidegkuti szerezte.

Ahogy az a főtebb idézett két filmbéli rádiókommentárból kiderül, a két változat más-képpen használta a valós és a kitalált elemek összjátékát. A bevezetőként elhangzó sor-számnév („39. magyar–svájci mérkőzés”) a ténylegesség hatását kelti, annál is inkább, mert a magyar válogatott 1952 és 1955 között három alkalommal valóban játszott Svájc ellen, s ezek közül az utolsót éppen úgy Lausanne-ban rendezték meg, ahogy a filmbelit (bár ez a két ország csapatai közötti „csak” a 27. összecsapás volt, és nem 5:2-es, hanem 5:4-es magyar győzelemmel zárult). Az eredeti film eltéveszthetetlen, de mégiscsak módosított nevet használ (Puska és Kocsi), míg a második Hidegkutit és Bozsikot a saját nevükön említi, a többieket (Fenyvesit, Gulyást és Budait az eredetihez hasonlóan) elváltoztatva. Ez a különbség azzal nem feltétlenül nyer magyaríratot, hogy a Puskás és a Kocsis szavak könnyebben voltak köznevesíthetők, s ebbéli csonkolt változatukban egyébként valóban jobban illettek a film groteszk-szatirikus hangoltságához, az viszont kétségtelen, hogy az a jelentés-tani játék, mely a magát magyar csodacsatárnak kiadó Jóska (vagyis az őt alakító Pongrácz Imre) magas, vékony alkata és a puska (mely a „Száguldó Őrnagy” hivatalos katona státuszát is fölidézheti) mint tárgy alakjával metaforikusan létesül, az 1957-es verzióban nem működik.

Visszatérve a filmbeli svájci gép fedélzetére: név, test, személy és médiaszöveg viszonya az eddigiekben elemzett 25 másodpernyi részlet után azáltal válik összetettebbé, hogy – a korban valódi médiasport-történeti eseményt jelentve – a rádiókommentátor szavait „hitelesítendő”, film a filmben technikával archív mozgókép fölvételek peregnek a szemünk előtt. A *Csodacsatár* eredeti változata az 1954-es világbajnokság június 20-án Bazelben rendezett Magyarország–NSZK csoportmérkőzés (végeredmény: 8:3) mozgóképeit használja. Noha a részletválasztásnak lehettek egyszerű hozzáférési okai, vagyis hogy az alkotók milyen mérkőzésekről bírtak egyáltalán felvétellel, a stadion német nyelvű reklámfeliratai valamelyest illettek a fikció szerinti Svájc–Magyarország meccs helyszínéhez (még ha Lausanne sokkal inkább francia nyelvű, mint a valódi helyszín, a németes Bazel). A mérkőzés fölvételéből készített montázon láthatjuk Grosics kirúgását, Bozsik előreívelését, Kocsis esernyőcselét és ollózását, majd azt, ahogy egy Hidegkutitól kapott „leadást” követően Puskás az ötösről jobbal a hálóba lő (ez a 17. percben született gól volt a Magyarország–NSZK mérkőzés második magyar találat). Mindehhez az alábbi kommentárt halljuk a filmbéli, a fikció szerint svájci rádióközvetítésből:

„Most kapukirúgás következik. Száll a labda, vajon ki szerzi meg. Jól van, mi fejünk! Nem, már a magyar szélsőnél van a labda, rögtön előrevágja Kocsinak, ennek a nagy tudású játékosnak, aki úgy bánik a labdával, mint egy zsonglőr. Ollózva to-

¹¹ Vö. Szöllösi: *Puskás*, 104–105.

¹² Az 1958-as világbajnokságon részt vett magyar keretben rajtuk kívül az 1953-as londoni kezdőcsapatból, az Aranycsapat „klasszikus” felállásából már csak Grosics szerepelt.

vábbítja Puskának, veszedelmes pillanatok ezek, ha a labda Puskánál van. Vajon mi lesz ebből? Átadja a labdát, ez mindig veszélyt jelent. A közönség izgatott. Gyerekek, vigyázatok! Puska visszakapta a labdát, már a tizenhatosnál jár, átjátssza a védelmet, kapura tör, lövés, gól! A magyar csapat játékosai odarohannak Puskához, és kitörő örömmel ölelgetik.” (A *Csodacsatár* 1. 0:13:40–0:14:15)

A beillesztett mozgóképen tehát szerepel Bozsik és Hidegkuti is, őket azonban nem nevesíti a kommentátor, csak Puská(s)t és Kocsi(s)t. Nézzük, hogyan jár el az 1957-es változat! A bejátszáson szintén montázst látunk, csakhogy itt az Aranycsapat leghíresebb győzelméről, az 1953-as londoni 6:3-ról. Előbb a mérkőzés kezdő pillanatait láthatjuk: a középkezdés után Bozsik előrével a labdát Budainak, aki csinál egy kényszerítőt Kocsissal; a következő képeken már az első magyar gól előtti Bozsik–Zakariás–Bozsik–Hidegkuti összjátékot látjuk, melynek végén Hidegkuti 15 méterről nem lő kapura (!), hanem egy a film-ben alig érzékelhető vágás révén előreugrunk az időben, és a les miatt meg nem adott későbbi gólját látjuk. Annak, hogy nem a meccs első percében szerzett találatot használták a filmkészítők, sejtetően technikai oka lehetett; a lesgólt megőrkítő képeket viszont azért nem használhatták hosszabban, mert azt egy többszörös Puskás–Hidegkuti passzkombináció előzte meg. A két filmváltozatban látható mérkőzésfelvételek szereplői tehát részben megegyeznek, a kommentár viszont teljesen más:

„Most, most Bozsikhoz kerül a labda, aki szépen előrevágja Budához. Buda milyen gyönyörűen megy a labdára, aztán egy cselet csinál, továbbítja, visszakapja, majd Bozsiknak adja tovább a labdát, aki hogy megy előre a labdával, továbbítja Hidegkutinak, Hidegkuti, igen, elhúzza a védelmünk mellett, úgy van, látom, egy cselet csinál, és lő, gól!” (A *Csodacsatár* 2. 0:13:46–0:14:06)

A bonyodalom létrejötte érdekében a válogatottnak szállást adó lausanne-i szállodába siet a két, önmagát apró szélhámosokkal főntartó magyar emigráns (Jóska és Brúnó) és Futbolia frissen kinevezett futballkorifeusai, Duca tengernagy és Ventura kapitány. Az előbbieket rossz minőségű tollakat akarnak eladni a „fiúknak” – ebbéli szándékukkal idézven meg egyfelől azoknak a külhonba „szakadt” kereskedőknek az alakját, akikkel az Aranycsapat tagjai az 1950-es évek első felében szoros üzleti kapcsolatot áptoltak külföldi útjaik során, másfelől a csapat sajátos ökonómiáját, a magyar hatóságok által elnézett csempészfeketézést. Az utóbbiak, noha a film-ben kifejezetten politikai motivációkkal bírnak, és Futbolia válogatotttját kívánják megerősíteni a magyar csatárral, az Aranycsapat tagjait a honi viszonyokat tekintve valóban mesés ajánlatokkal csábító nyugat-európai klubok megkereséseire is emlékeztethetnek. A *Csodacsatár* eredeti változatában a szálloda halljában Jóska Puská(s)nak, Brúnó Kocsi(s)nak kínálja portékáját, s a két sztár a nyilvános imázsukhoz illő vagánysággal és magabiztossággal replikázik a „kereskedőknek”. (0:16:37–0:16:58). Az 1957-es verzióban ekkor látjuk az első újratorozott jelenetet: Brúnó itt ugyanazzal a szöveggel környékezi meg Hidegkutit, aki elismétli Kocsi mondatát. Az, hogy ez a szcéna az eredetinél kevésbé hatásosra sikerült, nem csupán az „Öreg” visszafogottabb alakításán múlt, de azon is, hogy míg az eredeti film-ben a két csillag mögött a szállodában a magyar csapat poharazgató-beszélgető tagjait látjuk (a beállítás miatt nem mindenki fölismerhető, de például Brúnó és Kocsi párbeszéde nyilvánvalóan nem véletlenül lett úgy fényképezve, hogy a közöttük megnyíló térben jól kivehető legyen Bozsik alakja), addig az újratörzött jelenetben nincsenek statiszták, nincs a háttérben élet, csak Feleki Kamill és Hidegkuti Nándor – ami egyúttal persze a készítőknél azt a szándékát is elárulja, hogy az utóbbin kívül más labdarúgót nem akartak bevonni a kitörés és átrajzolás folyamatába.

Ezen a ponton már aligha takaríthatjuk meg annak szóba hozását, hogy miképpen is emlékezett vissza a legendás kilences saját szerepvállalására. Ismert, hogy a vitézi címmel rendelkező apától és gyárigazgató anyától született, eredetileg Hidegkuthynak írt játékos imázsát az Aranycsapatba való bekerülés érdekében Sebes Gusztáv szövetségi kapitány javaslatára átrajzolták. Az óbudai polgárfiúból gyárban dolgozó élmunkásnő sarja lett, a család-történet proletár változatát bemutatták a filmhíradóban, s még a Rákosi-rendszer kímulta után évekkel is forgalomban maradt, amennyiben Hidegkuti 1962-es önéletrajzi könyve is olyan családi életképpel nyit (hajnalban a téglagyárba siető szülők, szerény kis kertés ház), mely ezt az eredettörténetet erősíti meg.¹³ Ugyanez a könyv nem tesz említést *A Csodacsatár*ról, melyről egy visszaemlékezés szerint Hidegkuti később azt állította: „őt azzal vették rá a forgatásra, hogy a Puskás Öcsivel akarták megcsinálni, de ő sajnos kinn maradt. Nagyon meglepődött, amikor megtudta, hogy Puskással ezeket a jeleneteket már föl vették.”¹⁴ Nyilván nem feladata a filmelemzőnek azt mérlegelni, hogy mennyiben tekinthető életszerűnek ez a magyarázat, annyi mindenestre bizonyos, hogy Hidegkutilal olyan jeleneteket forgattak újra, amelyek elkészítésénél eredetileg Puskás mellett több csapattárs is jelen volt.

Arra, hogy pontosan kik is voltak ők, a szállodai jelenetsor folytatásában derül fény. A *Gazette de Lausanne* riportere lép oda Puskához, előbb a győzelemről kérdezi, majd csoportképet készít, melyhez az eddig a háttérben maradó futballisták is összeállnak. A kamera nem időz hosszan rajtuk, így még kikockázva sem ismerhető föl mindegyikük (többen takarásban vannak), a filmbeli történetben viszont épp ez a kép lesz a bonyodalmak kiindulópontja, így amikor másnap reggel Duca és Venturo igyekeznek azonosítani az általuk csak hírből ismert Puskát, a kamera ráközelít a fotográfiára, mely alatt a következő névsor olvasható: Fenyő, Gula, Szibor, Buda, Puska, Kocsi, Bozsi, Lórád, Dalnok, Buza, Tilly, Kotál, Mátra. (*A Csodacsatár* 1. 0:18:04) Az alig elváltoztatott nevek Fenyvesi Mátét, Gulyás Gézát, Czibor Zoltánt, Budai II Lászlót, Puskás Ferencet, Kocsis Sándort, Bozsik Józsefet, Lóránt Gyulát, Dalnoki Jenőt, Buzánszky Jenőt, Tichy Lajost, Kotász Antalt és Mátrai Sándort jelölik.

Az 1956-os változatban Puska interjúja, melynek nyelvi fordulatai később újra és újra visszaköszönek a filmben, úgy van fényképezve, hogy a négy szereplő egy vonalban áll egymás mellett: a futballista jobbján az újságíró, balján a két magyar szélhámós. Mivel a Jóskát alakító Pongrácz Imre 1956-ban elhagyta az országot (s csak az 1960-as években tért vissza időlegesen), az újraforgatott verzióban ebben a kulcsjelenetében őt is helyettesíteni kellett: dramaturgiailag föltétlenül szükséges volt a jelenléte, mert föltanúja kellett legyen az interjúnak, miközben a színész már nem lehetett jelen. Ezt a készítőik egyfelől úgy oldották meg, hogy a négy szereplőt körben helyezték el, s a beállításnak köszönhetően „Jóska” a kép jobb oldalán, a kamerának hátat fordítva (nem) látszik, másfelől a futballista szavait kommentáló megjegyzését itt már Brúnó mondja, a hitelesség kedvéért neki címezve („Hallod, Jóska? Jó edzés, fél győzelem.” *A Csodacsatár* 2. 0:16:59–0:17:01), vagyis a képsáv hiányosságát a hangszáv ellensúlyozza. Hidegkuti tehát mind Puskás, mind Kocsis szerepét átvette, ugyanakkor, mivel az interjú utáni csapatkép elkészítésének mozgóképfölvételét

¹³ Hidegkuti Nándor: *Óbudától Firenzéig*. Budapest, 1962. 7–11. Annak tehát, hogy Jóska csodacsatár imázsát Futboliába való megérkezését követően többek között egy teljességgel fiktív életrajzi tévéfilm (!) segítségével kívánják megerősíteni, nem hiányzott a valódi előképe. Vö. *A Csodacsatár* 1. 0:36:35–0:37:41.

¹⁴ Méray Tibor: „Egy történelmi tényről van szó”. (Riporter: F. Havas Gábor, Kőszeg Ferenc), *Beszélő*, 4. évf. (1993) 16. sz. 18.

csak annyiban módosították, hogy rövidebbre vágták, de nem forgatták újra, s mint tudjuk, ő eredetileg nem játszott a filmben, az 1957-ben bemutatott változatnak ebben a részletében ő nem jelenhetett meg. A szóban forgó, alig két másodperces részlet persze aligha szűrhető szemet a moziban ülőknek, ugyanakkor legalábbis materiális értelemben kétségtelen, hogy a második változathoz sem sikerült teljes mértékben eltüntetni a „disszidens” futballistákat: a szállodai társalgóban összeálló férfiakat megörökítő képeket kikockázva látszik, hogy Jóskát két oldalról Czibor Zoltán és Puskás Ferenc kíséri, a függöny mögül pedig Kocsis Sándor lép elő. (A *Csodacsatár 2.* 0:17:04–0:17:05)

Mindezzel természetesen még nem fejeződött be a retusálás munkája, hiszen Duca és Ventura a csodacsatárt a napilapban közölt fotó alapján tévesen azonosító jelenetét is meg kellett változtatni (a filmbeli sztori központjában Puska és Jóska összetévesztése áll, a világhírű csatár helyett a kétfalás „civil” szerződött Futbolia válogatottja). Az eredeti filmben a képet „olvasva”, vagyis a képaláírás névsorát a fotón látható férfialakokkal összevetve a tengernagy (s afféle nyomatékosító visszhangként a segédje) a következő neveket említi: „Fenyő, Gula, Szibor, Buda, Puska”. (A *Csodacsatár 1.* 0:18:07–0:18:19) Arra sem az eredeti, sem az újraforgatott változat esetében nem figyeltek a készítőik, hogy a fikció szerint a Gazette de Lausanne-ban közölt fénykép körül ne magyar nyelvű cikkek legyenek kibetűzhetők, arra viszont az utóbbi esetében igen, hogy a fotográfáról eltüntessék a három felejtésre ítélt labdarúgót. Ennek érdekében, noha alapanyagként az eredeti fényképet használták, a képolvasást újraforgatták: a fotográfia bal széléről Kocsi(s) alakját egyszerűen levágták, Szibor (Czibor) arcának helyére egy másik, e sorok írója által nem azonosítható férfi (őt a filmben Taviként említik), míg Puskására Hidegkuti portréfotóját illesztették, mindeközben arra is gondosan ügyeltek, hogy a kép alatti névsorból csupán Fenyő, Gula, Bozsi és Lórád legyen a nézők számára olvasható.¹⁵

A „célszemély” azonosítását követően időbeli előreugrással a következő jelenet mindkét filmváltozatban már újra a Hotel Continentalban játszódik. Látjuk az elegánsan öltözött magyar válogatott játékosokat a szálloda folyosóján sétálni: a vonuló labdarúgókat Czibor és Puskás vezeti, bár az ő felismerésükhöz itt újra a felvétel mesterséges megállítására van szükség, őket követi a mozinézők által is azonosíthatóan fényképezve többek között Buzánszky, Lóránt, Bozsik és Budai II, Kocsis viszont ezeken a képeken nem bukkan föl – a játékosokat mutató 12 másodperces képsor változtatás nélkül került át az 1957-es változatba. Az ezt követő jelenetet viszont már teljes egészében újraforgatták. Az eredetiben egy műves kandalló előtti asztalnál ül Puska, jobbán Brúnó, balján Jóska, s közöttük az alábbi beszélgetés zajlik:

Jóska: Kocsi úr?

Brúnó: Egy tucatot ígértem neki mára.

Puska: Egy tucatot?

Brúnó: Nagy a család. Azt mondják, Önök szeretnek ajándékokat hazavinni.

Puska: Istenkém, egy futballista dicsősége nem tart örökké. Egy-két év, talán egy-két meccs, addig kell élni vele, míg tart.

Jóska: Érdekes.

Brúnó: Szóval Kocsi úr nincs itt.

Puska: Gőzbe ment.

Jóska: És ott mit csinál?

¹⁵ Az a következtetés viszont már elkerülte a figyelmüket, hogy míg a rádióközvetítésben Bozsikot emlegeti a kommentátor, az újság őt Bozsiként nevezi meg.

Puska: Semmit. Ül és gyúrják.

Jóska: Szegény, miért?

Puska: Mérkőzés után jót tesz, felfrissít. Azonnal itt lesz.

Brúnó: Megvárom.

Puska: Megkérném, ha van egy kis ideje, ezt a pár lapot dobja be nekem, üdvözet haza.

Brúnó: Haza? Boldogan. (A Csodacsatár 1. o.:19:00–0:19:39)

A jelenetnek azért van kulcsszerepe a történetben, mert Jóska és Brúnó nagyjából összes ismerete a labdarúgás belső világáról, amelyre Futboliába történő utazásuk után támaszkodtak, ebből és a fent említett Puska-interjúból származott. Másfelől az itt cinkos eufemizmussal ajándékvásárlásnak titulált csempészség mellett Puska által fölhozott érvek illeszkedtek a filmnek az Aranycsapatot rehabilitáló, mítoszát építő szólamához, amennyiben egyszerre ismerte el a szigorú értelemben véve törvénybe ütköző praxist és adott rá valamelyest méltányolható magyarázatot.

Az 1957-es változat hasonló, de nem azonos térben ülteti egy asztalhoz Hidegkütit és Brúnót. Jóska „dublőrét” itt már nem igyekeztek becsempészni a jelenetbe, s a képkompozíciót is megváltoztatták: míg az eredeti fölvételen egyértelműen Puska volt a középpontban, itt a labdarúgó és a színész úgy fordul egymás felé, hogy az utóbbi arcjátékára és gesztusaira irányul a figyelem, a közöttük lévő hierarchikus viszony alig érzékelhető, Puskás magabiztossága helyére Hidegkuti tartózkodó modora és (a képeslapokat kissé feszülten markoló kezeiből következtethetően) lámpaláztól sem mentes alakítása került. A hármas beszélgetés helyett tehát dialógust hallunk:

Brúnó: Elhoztam a töltőtollakat, egy tucatot.

Hidegkuti: Egy tucatot?

Brúnó: Igen. Azt mondják, Önök szeretnek ajándékokat hazavinni.

Hidegkuti: Istenkém, egy futballista dicsősége nem tart örökké. Egy-két év, talán egy-két meccs, addig kell élni vele, míg tart.

Brúnó: Hm, na igen. A többiek nincsenek itt?

Hidegkuti: Gőzbe mentek.

Brúnó: Ott mit csinálnak?

Hidegkuti: Semmit. Ülnek és gyúrják őket.

Brúnó: Szegények, miért?

Hidegkuti: Felfrissülnek, jót tesz a meccs után. Mindjárt jönnek.

Brúnó: Megvárom.

Hidegkuti: Megkérném, ha van ideje, legyen oly szíves, dobja be ezt a pár lapot, üdvözetek haza.

Brúnó: Haza? Boldogan. (A Csodacsatár 2. o.:18:24–0:19:00)

1957-ben az „ajándékvásárlás” tematizálása inkább csak a történet előremozdítása, vagyis a külföldön élő magyar szélhámosok és a válogatott játékosok találkozásának motíválttá tétele szempontjából lehetett indokolt, emlékezetpolitikailag kevésbé, amennyiben a film éppen átformálni-kitörölni igyekezett annak az Aranycsapatnak az emlékezetét, amelyhez a csempészség mint közszájon forgó, sőt Puskásék kint maradása után a sajtóban is vádként megfogalmazott gyakorlata társult. Mindenesetre A Csodacsatár második változatának ez az újraforgatott jelenete illeszkedett ahhoz a koncepcióhoz, mely Hidegkuti szerepeltetésével egyszerre igyekezett kitörölni a film fiktív játékeréből Puskás és Kocsis alakját és hírnevét.

Noha az újraforgatás emlékezetpolitikai szándéka egyértelmű, arról nagyon kevés tudható, vajon milyen hatása is lehetett ebben a tekintetben a filmnek az 1957-es bemutató idején. Az Aranycsapat-legendárium ugyanis számos nehezen azonosítható eredettörténettel bíró elemet tartalmaz. Jóformán magától értetődő lenne például *A Csodacsatár* mindkét változatában Ventura kapitánytól elhangzó „Kis ember, kis pénz, nagy ember, nagy pénz” mondatot a közemlékezetben Puskáshoz kötött frázis („Kis pénz, kis foci, nagy pénz, nagy foci”) módosított idézeteként érteni, csakhogy nem kizárható, hogy ez időtévesztésre alapuló interpretáció lenne. Kétségtelen, hogy az Aranycsapat Kádár-kori emlékezetének nyilvános alakítása szempontjából nagy jelentőségű 1972-es Hofi Géza-műsor az 1952-es Svájc–Magyarország mérkőzés eseménytörténetébe ágyazva, pontosabban azt átírva meséli el annak megszületését,¹⁶ ugyanakkor tekintettel a kor nyilvánosságának szerkezetére, az 1956-os forgatáskor ennek az anekdotának a létezése és széleskörű ismertsége nem igazolható. Mai távlatból annyi állítható: az, hogy a második filmváltozatban is benne hagyták Ventura kapitány mondatát, szükségképpen előhívja annak a Puskásnak az emlékezetét, akit épp elfelejteni/elfeledtetni igyekezett ez a verzió; miközben éppen ez a gesztus árulkodhat arról, hogy 1957-ben az alkotók még nem gondoltak erre. Az eredeti filmváltozatban a szóban forgó mondatnak megvolt a maga komikus szemantikai-konnotatív hatása, amennyiben egyszerre utalt a Puska és Jóska közötti magasságbeli (szó szerinti jelentés) és a futballtudásbeli (metaforikus jelentés) különbségre, s így mintegy a kettő közötti fordított arányosságra, Hidegkutival viszont inkább csak a metaforikus jelentés léphetett működésbe.

A Csodacsatár nem csupán az újraforgatott jelenetek miatt tekinthető a kulturális emlékezet formálás tanulságos példájának. Az eredeti alkotás számos olyan jelenete került át a második változatba, amely az akkori közel- és félmúlt eseményeire, alakjaira, beszédmódjaira való utalásokból építkezett. A film történetének középpontjában labdarúgás és politika összefonódása áll. A nyitó szekvenciát nézve egyszerre kapjuk a Futbolia–Rugania mérkőzés döntő jeleneteinek mozgóképi „közvetítését” (a jóformán fölismerhetetlenségig futurisztikusra átalakított Népstadionból¹⁷), és halljuk a Sinkovits Imre által játszott kommentátor szavait. Az elnöki páholyban helyet foglaló politikusok bemutatását ő így vezeti be: „Hazánk nagyjai [...] buzditják a végső erőbevetésre szívósan küzdő csapatunkat.” (*A Csodacsatár* 1. 0:02:48–0:02:52) Noha az elképzelt ország vezetőinek latinosan hangzó nevei s cilinderes-monoklis nagypolgári öltözékei látszólag távoli világba vezetik a nézőt, a „futból sport népszerű barátja és pártfogója, dicső tengeri flottánk parancsnoka” jelzősorrall fölkonferált Alfredo Duca tengernagy karaktere rögtön megteremti a szatirikus-allegorikus értelmezés lehetőségét, amennyiben az 1948 és 1953 között honvédelmi miniszteri pozíciót betöltő s a katonasághoz tartozó Budapesti Honvéd S. E. létrehozásában-vezetésében fontos szerepet játszó Farkas Mihályra (is) utal. Az, hogy a film Duca főlemelkedésének és bukásának történetét jeleníti meg, szintén párhuzamba állítható a Rákosi-rendszer irányítóinak legszűkebb körébe tartozó Farkas pályájának alakulásával. Az 1956 nyarára eső forgatás idején ő már bukott ember, kizárják a pártból, a katonaságnál lefokozzák, októberben le is tartóztatják; mire 1957-ben *A Csodacsatár* retusált változata moziba kerül, ő már éppen úgy börtönben van, ahogy a történet végén Duca – ez részben magyarázza, hogy a filmben miért láthatott fantáziát a hatalma megszilárdításán dolgozó, a sztálinizmus magyarországi

¹⁶ Vö. Fodor Péter – Szirák Péter: *A „nagy foci” emlékezete – Az Aranycsapat*. In: Dunai Tamás – Oláh Szabolcs – Sebestyén Attila (szerk.): *Kultpontok. Emlékezhelyek a magyar populáris kultúrában*. Debrecen, 2012. 118–120.

¹⁷ Ezért a megfigyelésért Szegedi Péternek tartozom köszönettel.

változtatának örökségétől valamelyest szabadulni igyekvő kora Kádár-rendszer. Azt, hogy némileg már 1956 nyarán is más idők jártak, mint 1951-ben, a Keleti Márton két sportfilmje közötti reflektált viszony is jelezheti. Ne feledjük ugyanis, hogy már a *Civil a pályán* is fölépített egy Farkas Mihályra vagy legalábbis a honvédségnek a sportirányításban játszott szerepére utaló szereplőt: a vasöntőből századosi rangig jutó, Görbe János által mindvégig egyenruhában alakított Dunai Feri a legfőbb tudója annak, miképp kell megszervezni a munkás sportéletet, s ő a *Civil a pályán* egyetlen olyan szereplője, akinek az egyéni távlaton túlmutató, átfogó ismeretei vannak a társadalom üdvös működésmódjáról. Arra, hogy amit 1951-ben még támogatólag hirdetett Keleti, azt fél évtized múltán már parodizálta, további példákat is sorolhatunk. Míg *A Csodacsatárban* az álfutballistát és kisebb részt az őt megszerző tengernagyot köszöntő, a személyi kultusz „műalkotásainak” ódai hangütését és színvonalát (például „Szíveinkben dagad vad ár / Felvidult az egész határ / A nagy Duca fején babér / Mienk lett a csodacsatár” [sic!]) idéző versek, dalok, portrék, munkáskórusok és iskolai fogalmazások komikus hatással bírnak, addig a *Civil a pályánban* a vasgyár közönségi termének falán maguktól értetődően függenek a Lenin-, Sztálin- és Rákosi-képek. Keleti 1951-es filmjében a Soós Imre által játszott Rác Pista, aki egyszerre élmunkás esztergályos és a sematizmus nyújtotta ideológiai-esztétikai keretek között lezajló fejlődéstörténete végén már sikeres tömegsport-funkcionárius, mintakaraktere annak a társadalmi mobilitásnak, mely a szakértelemnél sokkal többre becsülte a munkateljesítményt és a rendszerhűséget. Az 1940-es évek végén a magyarországi kommunisták ezt az érvelésmódot használva szállták meg és alakították át szovjet mintára a honi sportegyesületeket. *A Csodacsatárban* ez az argumentáció már gúny tárgya lesz. Futbolia kormányértekezletén Duca tengernagy így jelenti be a később épp az avatatlanság és a hozzá nem értés miatt katasztrófába torkoló új futballpolitikai programot:

Duca: Uraim! Először is: Rodrigo edzőt kihajítjuk. Állami edzőnek kinevezzük a segéd-tisztemet, Venturo kapitányt.

Venturo: Tengernagy úr! Én nem vagyok szakember.

Duca: Most a megbízhatóság a döntő.

Venturo: Akkor vállalom. (*A Csodacsatár 1. 0:08:30–0:08:48*)

Ducának a sportsikerre leginkább persze azért lenne szüksége, hogy az általa előkészített puccsnak társadalmi támogatást szerezzen. Karakterébe nem csupán a már említett kommunista honvédelmi miniszter, de Horthy Miklós katonai-politikai pályájának emlékezetét is beleírták az alkotók. A Napóleon-pózt szívesen magára öltő¹⁸ Duca tengernagy pályája csúcán ellentengernagyi előléptetésben részesül (ami persze katonai nonszensz, amennyiben ez alacsonyabb rendfokozatot jelent az előbbinél), aki a hadsereg vezetőjeként igyekszik megszerezni a politikai hatalmat, ráadásul tetovált alkarja (bár részletgazdag sárkány helyett csupán egy kezdetleges vasmacskát visel) is utalhat a tengerészből lett kormányzóra. A Horthy-korszakot idézi föl a svájci vendéglőben Brúnó által énekelt dalrészlet („Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország, / Gyönyörűbb, mint a nagyvilág”) és a Jóska révén a futboliai mulatóban megidézett, 1935-ös Jávor László–Seress Rezső-sláger, a *Szo-*

¹⁸ Vö. *A Csodacsatár 1. 0:32:16–0:32:18.* A történelmi párhuzamra – annak saját sorsukra nézve fenyegető üzenetét persze nem érzékelve – Brúnó is utal: „Ha Napóleon megállt volna Oroszország előtt, sohasem lett volna Waterloo.” *A Csodacsatár 1. 0:38:40–0:38:44.* Brúnóval hasonló „diszkurzív baleset” történik, amikor Jóska Cornerlandnak rúgott második gólja után örömeiben Grósz Alfréd és Balla Ignác *A pécskai cigánysoron* című temetési nótáját kezdi énekelni.

morú vasárnap – a két háború közötti Magyarország kulturális emlékezete a filmben tehát csakis a két távolba szakadt, javíthatatlan szélhámoshoz kötődik.

A *Csodacsatárt* népszerűsítő „kampány” részeként Méray Tibor így fogalmazott 1956 tavaszán: „Szatírát [kellett írnom], igen, – de kin, kiken csattanjon az ostor. A szélhámoson, aki próbálkozik valamivel, aztán lelepleződik. Ez volna a könnyebb megoldás. Valójában ő az »igazi ellenfél«, a legnevetesegebb? Sokkal mulatságosabbak azok, akik bedőlnek neki, akiket az antikommunista buzgalom és a futballőrület olyan vakká és süketé tesz, hogy szinte maguk követelik meg, szinte »kitermelik« az ilyen szélhámosokat.” (Méray Tibor *„A csodacsatár”-ról*. Színház és Mozi, 1956. április 27. 9. évf. 17. sz. 4.) Kétségtelen, hogy az 1950-es évek Magyarországról nézve Futbolia felhőkarcolóival, elegáns szállodájával, nagyvilági mulatójával, fedett lelátókkal ellátott stadionjával és a sportmarketingnek a kommunizmusban ekkor még teljesen ismeretlen praxisával fölöttébb távolinak tűnt.¹⁹ Az, ahogy a filmben a szurkolóknak a játékosok iránti rajongása pillanatok alatt fordul át ellenséges indulattá, ami akár erőszakhoz is vezethet, ismerősebb lehetett idehaza az 1954-es világbajnoki döntő utáni budapesti zavargások fényében. Futbolia csapatának Rugania elleni vereségét követően a földühödött drukkerek a politikusok páholyát is megdobálják ülőpárnáikkal, az eseményeket Duca így kommentálja: „Ez lázadás, ez káosz, ez forradalom!” (A *Csodacsatár* 1. 0:07:16 – 0:07:19) Aligha kell különösebben hangsúlyozni, e szavak mennyire másképp hangozhattak az 1957-es vetítések idején, mint amikor 1956 nyarán rögzítették őket. Arra, hogy miért is maradhattak benne a második változatban, a film zárata enged következtetni. A Cornerland elleni csúfos vereséggel együtt Duca puccskísérlete kudarcot vall, a földühödött szurkolók a pályára tódulnak, a két vezérdrucker hazafelé tartván igyekszik elégtételt venni Jóskán és Brúnón, azonban a börtönből épp szabaduló rádióriporter arra hivatkozva, hogy a főkolompos Duca már úgylát alatt van, lebeszéli őket erről. A lázadás, a káosz, a forradalom helyére a film utolsó képkockáira a válogatottat soron következő mérkőzésén egy héttel később már újra lelkesen buzdító tömeg kerül – ha tetszik: a konszolidáció elkezdődött.

¹⁹ Érdeemes hangsúlyozni, hogy Méray Tibor 1963-ban írott visszaemlékezésével ellentétben egyáltalán nincs nyoma a filmben annak, hogy Futbolia népe nélkülözne. Vö. „A film Futbóliában, egy képzelt országban játszódtott, ahol a nép rosszul és elnyomottan élt, s vezetői – hogy a bajokat kevésbé lássa – futball-sikerekkel igyekeztek elkápráztatni. Az volt a jelszavuk: a tömegnek kenyér és cirkusz kell, s minél kevesebb a kenyér, annál több cirkuszra van szükség.” Méray: *Visszavágó*, 231.

PÉTER FODOR

The politics of fame and the contingencies of history. The two versions of the film 'Csodacsatár'

The 1950s was a remarkable period in the history of Hungarian football, not just because of the spectacular results, but we can surely state that the Golden Team (Aranycsapat) was an image-building means in the propaganda arsenal of national communism, which played a prominent role in the system-level symbiosis of sports and politics. The way the team's fame was changing and was being shaped grew far beyond the significance of the events of sports history: the riots on the streets of Budapest after the 1954 world cup final as well as the rewriting and deletion of the memory of those players who stayed abroad after the crushing of the 1956 revolution equally belong to the interpretive context of Márton Keleti's movie *A Csodacsatár* (The marvellous striker), which was originally filmed in the summer of 1956, then partially re-filmed with new actors in 1957. In my paper, I mainly look for answers to the question: what strategies of politics of memory can be detected in the storyline of the movie as well as in the characterization and the modal formation of the genre of satire? Both versions of the movie can be interrogated using such interpretive interests since it thematizes fame itself, as it is being formed in mass media, in such a way that in its historical references it recalls the political agents and practices of both the inter-war period and the Rákosi regime.